सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयमा शिक्षण क्रियाकलापहरुको तुलनात्मक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, स्नातकोत्तर
तह, एम.एड. दोस्रो वर्ष, पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन
विशिष्टीकरण विषयको आंशिक आवश्यकता
पूरा गर्नको लागि तयार पारिएको

शोधपत्र

शोधकर्ता
सूर्यप्रसाद श्रेष्ठ
परीक्षा रोल नं. २८०१२७/२०६६
त्रि.वि.दर्ता नं. :९-२-२१-३२७-२००३

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग
पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन शिक्षण विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं
२०६८

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
शिक्षा शास्त्र संकाय
शिक्षा शास्त्र केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर,काठमाडौं

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, काठमाडौं स्नातकोत्तर तह एम.एड. दोस्रो वर्ष पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विशिष्टीकरण विषयका छात्र श्री सूर्यप्रसाद श्रेष्ठले **"सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयमा शिक्षण क्रियाकलापहरुको तुलनात्मक अध्ययन"** शीर्षकमा मेरो प्रत्यक्ष निर्देशनमा रही शोधपत्र तयार पार्नु भएको हो । उहाँको यस शोधपत्र लेखनप्रति म पूर्ण रुपमा सन्तुष्ट भएकोले आवश्यक मूल्याङ्कनको लागि सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०६८/०९/०१

....
शरणहरि श्रेष्ठ
शोध-निर्देशक
पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
शिक्षा शास्त्र संकाय
शिक्षा शास्त्र केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर,काठमाडौं

स्वीकृत पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, काठमाडौं स्नातकोत्तर तह एम.एड. दोस्रो वर्ष पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विशिष्टीकरण विषयका छात्र श्री सूर्यप्रसाद श्रेष्ठले **“सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयमा शिक्षण क्रियाकलापहरुको तुलनात्मक अध्ययन”** शीर्षकमा तयार पार्नु भएको शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि यस समितिमा पेश गर्नु भएकोमा यस मूल्याङ्कन समितिबाट स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

	मूल्याङ्कन समिति	**हस्ताक्षर**
१.	प्रा. स्वयंप्रकाश ज.व.रा.	....
	(विभागीय प्रमुख)	
२.	श्री शरणहरि श्रेष्ठ	....
	(शोध निर्देशक)	
३.	....	....
	(बाह्य परीक्षक)	

मिति :२०६८/०९/०८

कृतज्ञताज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय, पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विशिष्टीकरण विषयको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्न प्रस्तुत **'सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयमा शिक्षण क्रियाकलापहरुको तुलनात्मक अध्ययन'** शीर्षकको शोधपत्रको प्रस्तावना कार्य देखि अन्त्यसम्म आफ्नो अमूल्य समय दिई आवश्यक निर्देशन, सल्लाह, सुझाव एवं प्रेरणा प्रदान गर्नुहुने पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभागका श्री शरणहरि श्रेष्ठज्यूप्रति हृदयदेखि नै आभार प्रकट गर्दछु ।

शोधपत्र तयारीको क्रममा स्वीकृति प्रदान गरी अनुसन्धान गर्ने अवसर दिनुहुने विभागीय प्रमुख प्राध्यापक स्वयंप्रकाश ज.ब.रा. ज्यूप्रति आभार प्रकट गर्दछु । समय समायमा सल्लाह सुझाब प्रदान गर्नु हुने उप-प्रा. किरणराम रञ्जितकारज्यू, उप-प्रा शिवराज वडुज्यू, उप-प्रा. यशोधरा पन्तज्यू र उप-प्रा. विश्ववाला थापाज्यूप्रति धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

शोधपत्र तयारीको क्रममा आवश्यक तथ्याङ्क तथा सूचनाहरु उपलव्ध गराएर सहयोग पुऱ्याउनु हुने सामुदायिक विद्यालयतर्फ पाँचखाल-८, काभ्रेपलाञ्चोकमा रहेको श्री जोरपाटी माध्यमिक विद्यालय तथा पाँचखाल-६,काभ्रेपलाञ्चोकमा रहेको श्री सर्वमंगला उच्च माध्यमिक विद्यालय र संस्थागत विद्यालयतर्फ पाँचखाल-६, काभ्रेपलाञ्चोकमा रहेको गोल्डेन फ्यूचर उच्च माध्यमिक विद्यालय तथा पाँचखाल-९,काभ्रेपलाञ्चोकमा रहेको श्री नवप्रतिभा अंग्रेजी माध्यमिक विद्यालयका प्र.अ./प्राचार्य, वि.व्य.स. अध्यक्ष, विषय शिक्षकहरु, विद्यार्थीहरु र अभिभावकहरुमा धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छु ।

त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय र शोधपत्र तयारी गर्ने क्रममा आवश्यक सामग्री सङ्कलनदेखि अन्तिम कार्य सम्म निरन्तर सहयोग गर्नु भएका श्री गोपाल मिजार र नन्दकुमार श्रेष्ठप्रति पनि विशेष आभार व्यक्त गर्दछु ।

मेरो जीवनका हरेक क्षेत्रमा सफलताको कामना गर्दै सँधै उच्च शिक्षा अध्ययनमा लाग्न प्रेरित गरिरहने मेरा बुवा श्री नारायणप्रसाद श्रेष्ठ र आमा इन्द्रमायाँ श्रेष्ठप्रति म सदा ऋणी छु । मेरो उच्च शिक्षा अध्ययनलाई निरन्तरता दिन

थप प्रेरित गर्दै आवश्यक सहयोग पुऱ्याउने जीवनसंगिनी गणेशमायाँ श्रेष्ठलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा अत्यन्त व्यस्त समय, प्रविधिक समस्या हुँदाहुँदै पनि छिटो छरितो यथासक्य शुद्ध टङ्कन गरी समयमै शोधपत्रको स्वरुप दिने 'एकेडेमिक कम्प्युटर लिङ्क', नयाँ वजार कीर्तिपुर र 'ओम टेक्निकल एकेडेमी' पाँचखाल, काभ्रेपलाञ्चोकलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

सूर्यप्रसाद श्रेष्ठ

२०६८

शोधसार

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय, पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विशिष्टीकरण विषयको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्न प्रस्तुत **'सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयमा शिक्षण क्रियाकलापहरुको तुलनात्मक अध्ययन'** शीर्षकमा तयार पारिएको शोधपत्र विशेष गरी सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयमा गरिने शिक्षण क्रियाकलापहरुको तुलनात्मक अध्ययनमा केन्द्रित छ । यस अध्ययनको उद्देश्यहरुमा पहिलो सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयका शिक्षकहरुको पृष्ठभूमी सम्वन्धी भिन्नताहरु पहिचान गर्नु, दोस्रो सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयका शिक्षकहरुको शिक्षण क्रियाकलापहरुको भिन्नता पत्ता लगाउनु तथा तेस्रो सामुदायिक तथाद्ध संस्थागत विद्यालयको शिक्षकहरुको शिक्षण क्रियाकलापमा देखिएका समस्याहरुको समाधानका उपायहरु सुझाउनु रहेका थिए । ती उद्देश्यहरु पूरा गर्न नमुना छनौटमा परेका जनसंख्याबाट आवश्यक तथ्याङ्क सङ्कलन गरी व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको थियो ।

यस अध्ययनको लागि नमूना छनौटमा परेको सामुदायिक तर्फ श्री जोरपाटी माध्यमिक विद्यालय तथा श्री सर्वमंगला उ.मा.वि. र संस्थागत तर्फ गोल्डेन फ्यूचर उ.मा.वि. तथा श्री नवप्रतिभा अंग्रेजी मा.वि.को माध्यमिक तहको कक्षा ९ को अनिवार्य विषयहरुको शिक्षण क्रियाकलापको वारेमा अध्ययन गरिएको छ । नेपालमा शिक्षा अयोगको प्रतिवेदन २०४९ र उच्च स्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०५५ ले निर्देशित गरे अनुसार माध्यमिक तहमा नेपाली, अंग्रजी, गणित, विज्ञान, समाजिक अध्ययन र स्वास्थ्य जनसंख्या तथा वातावरण शिक्षालाई अनिवार्य विषयको रुपमा कार्यान्वयन गरिरहेको पाइयो । माध्यमिक तहमा सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको शिक्षकहरुको पृष्ठभूमीसँग सम्वन्धित भिन्नताहरु पहिचहान गर्नु , सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको शिक्षकहरुको शिक्षण क्रियाकलापको भिन्नता पत्ता लगाउनु र सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको शिक्षकहरुको शिक्षण क्रियाकलापको भिन्नता हुनुको कारणहरुको आधारमा समाधानको उपाय सुझाउनु थियो । यो अध्ययन काभ्रेपलाञ्चोक जिल्ला पाँचखाल गा.वि.स.का चारवटा मा.वि. लाई उद्देश्यात्मक नमूना छनौट पद्धतिद्धरा छनौट गरिएको थियो भने प्रधानाध्यापक र

विषय शिक्षकलाई स्वत छनोट गरी अन्तरवार्ता लिइएको थियो । चारवटा विद्यालयका कक्षा ९ का ४० जना विद्यार्थीलाई गोलाप्रथाद्धारा छनौटगरी लक्षित समुह छलफल गरिएको थियो भने मा .वि .तहमा अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकको शिक्षण क्रियाकलापको कक्षा अवलोकन गरी आवश्यक सूचनाहरु सङ्कलन गरिएको थियो ।

यस अध्ययनवाट अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुले शैक्षिक योग्यता स्नातक वा सो भन्दा माथिको योग्यता हासिल गरेको पाइयो भने लैङ्गिक रुपमा महिलाको संख्या नरहेको पाइयो । जातिगत हिसावले हेर्ने हो भने बढी क्षेत्रीको वाहुल्यता रहेको, अधिकांश शिक्षकहरु तालिम प्राप्त र विशिष्टिकरण गरेको विषय नै अध्यापन गर्दै आइरहेको तथा केही शिक्षकले भने विशिष्टीकरण गरेको भन्दा अलग विषय अध्यापन गदै आएको पाइयो । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा सबै विषय शिक्षकहरुले लिखित रुपमा पाठयोजना निर्माण बिना नै शिक्षण गर्ने गरेको, कक्षा शिक्षण गर्दा धेरै जसोले पूर्वपाठको स्मरण गराई नयाँ पाठको सुरुवात गर्ने गरेको, कहिलेकाँही मात्र विषयवस्तु अनुरुप सान्दर्भिक सामग्रीको प्रयोग गर्ने गरेको, प्रायः दैनिक प्रयोगका अत्यावश्यक सामग्रीहरु प्रयोग गर्ने गरेको र शिक्षण विधिहरुको प्रयोग गर्दा व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर आदिलाई प्राथमिकता दिने गरेको पाइयो । विद्यार्थीको मूल्याङ्कन लिखित र मौखिक प्रश्नहरुद्धारा गर्दै अन्त्यमा पाठको सारांश बताएर आवश्यकता अनुसार गृहकार्य दिने र हेर्ने गरेको पाइयो ।   सुधारात्मक शिक्षणको लागि सम्वन्धित विषयमा विशिष्टीकरण गरेको व्यक्तिलाई शिक्षकमा नियुक्ति गर्नुपर्ने, शिक्षण प्रति सकारात्मक सोच भएका तालिम प्राप्त शिक्षकलाई मात्र नियुक्ति गर्नुपर्ने, विषयवस्तु अनुसार लिखित पाठयोजना निर्माण गरी विद्यार्थीहरुलाई सिकाइप्रति उत्प्रेरीत गर्दै आवश्यक शैक्षिक सामग्रीहरुको प्रयोग गर्दै उचित शिक्षण विधिको छनौट तथा प्रयोग गर्नुपर्ने, दैनिक गृहकार्य दिने र परीक्षण गर्नुपर्ने, प्रभावकारी शिक्षणका लागि सम्बन्धित निकायले विद्यालयलाई आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्था गरी शिक्षकलाई शिक्षण सम्वन्धि तालिमको व्यवस्था गनुपर्ने र वि.नि. तथा प्र.अ.ले समय-समयमा शिक्षकको कक्षा अवलोकन गर्नुपर्ने सुझाव दिइएको छ ।

विषयसूची

सिफारिस पत्र

स्वीकृति पत्र

कृतज्ञताज्ञापन

शोधसार

संक्षिप्त शव्दावली

परिच्छेद - एक

परिचय **१-१२**

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि १

१.२ समस्याको कथन ६

१.३ अनुसन्धानात्मक प्रश्न ७

१.४ अध्ययनको उद्देश्य ८

१.५ अध्ययनको महत्व ९

१.६ अध्ययनको परिसीमा १०

१.७ अध्ययन क्षेत्रको परिचय १०

१.८ शव्दावलीको परिभाषा ११

परिच्छेद - दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन **१३-२०**

२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन १३

२.२ पूर्व अध्ययनको पुनरावलोकन १६

२.३ अवधारणात्मक ढाँचा १९

परिच्छेद - तीन

अध्ययन विधि २१-२९

३.१ अध्ययन ढाँचा २१

३.२ अध्ययनको जनसंख्या २३

३.३ नमूना छनौट २३

३.३.१ क्षेत्र छनौट २३

३.३.२ स्रोतकेन्द्रको छनौट २३

३.३.३ विद्यालयको छनौट २४

३.३.४ कक्षा छनौट २४

३.३.५ विद्यालय व्यवस्थापन समिति अध्यक्ष छनौट २४

३.३.६ प्रधानाध्यापक छनौट २५

३.३.७ शिक्षक छनौट २५

३.३.८ विद्यार्थी छनौट २५

३.३.९ विषय छनौट २५

३.४ साधन निर्माण २५

३.४.१ कक्षा अवलोकन २६

३.४.२ शिक्षकको व्यक्तिगत विवरण फारम २६

३.४.३ अन्तर्वार्ता २६

३.४.४ प्र.अ.का लागि अर्न्तवार्ता निर्देशिका २७

३.४.५ शिक्षकको लागि अर्न्तवार्ता निर्देशिका २७

३.४.६ विद्यार्थीको लागि लक्षित समूह छलफल निर्देशिका २७

३.४.७ प्रश्नावली २७

३.५ साधनको वैधता २८

३.६ तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया २८

३.६.१ प्राथमिक स्रोत २८

३.६.२ सहायका स्रोत २८

३.७ नैतिकताको मापदण्ड २९

परिच्छेद - चार

तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण ३०-५४

४.१ विषय शिक्षकहरुको पृष्ठभूमि पहिचान ३२

४.१.१ नेपाली विषय शिक्षण गर्ने शिक्षहरुको पृष्ठभूमी ३२

४.१.२ अङ्ग्रेजी विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकको पृष्ठभूमी ३३

४.१.३ गणित विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकको पृष्ठभूमि ३३

४.१.४ विज्ञान विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको पृष्ठभूमि ३४

४.१.५ सामाजिक अध्ययन शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको पृष्ठभूमी ३५

४.१.६ स्वा.ज. वा. शिक्षा शिक्षण गर्ने शिक्षहरुको पृष्ठभूमी ३५

४.२ समस्या समाधान गर्ने उपायहरु ३६

४.२.१. शिक्षाको आधार राम्रो वनाउनु पर्ने ३६

४.२.२. आवश्यक शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्था गनुपर्ने ३७

४.२.३.विद्यार्थीहरुलाई वढी अभ्यास गराउने ३७

४.२.४. उपयुक्त वातावरणको निर्माण ३८

४.२.५. शिक्षक विद्यार्थीको उपस्थिति नियमित वनाउने ३८

४.२.६ संस्थागत विद्यालयका समस्या र समाधानका उपायहरु ३९

४.२.७ तालिमको अभाव ३९

४.२.८ शैक्षिक सामग्रीको आवश्यक व्यवस्था गर्न ४०

४.२.९ आवश्यक तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्छ ४०

४.३ शिक्षण विधि र शिक्षण क्रियाकलाप ४१

४.३.१ कक्षा कोठा व्यवस्थापन ४१

४.३.२ शिक्षण क्रियाकलाप प्रति प्रधानाध्यापकको प्रतिक्रिया ४३

४.३.३ नेपाली विषयको शिक्षण क्रियाकलाप ४५

४.३.४ अग्रेजी विषयको शिक्षण क्रियाकलाप ४६

४.३.५ गणित विषयको शिक्षण क्रियाकलाप ४८

४.३.६ विज्ञान विषयको शिक्षण क्रियाकलाप ४९

४.३.७ सामाजिक विषयको शिक्षण क्रियाकलाप ५१

४.३.८ स्वास्थ्य जनसंख्या तथा वातावरण विषयको शिक्षण क्रियाकलाप ५३

परिच्छेद - पाँच

प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझावहरु ५५-६२

५.१ प्राप्ति ५५

५.२ निष्कर्ष ५९

५.३ सुझावहरु ६१

सन्दर्भसूची

अनुसूचीहरु

विद्यालयका पत्रहरु

संक्षिप्त शव्दावली

प्र.अ.- प्रधानाध्यापक

वि.व्य.स.- विद्यालय व्यवस्थापन समिति

मा.वि.- माध्यमिक विद्यालय

पा.वि.के-.पाठ्यक्रम विकास केन्द्र

U.S.A.-United state America

A.D.B.-Asian Development Bank

S.E.S.P.-Secondary Education Support Programme